

(3)

MODERN TÜRK TARİHÇİLİĞİNDE TÜRKLERİN MÜSLÜMAN OLUŞU Yrd. Doç. Dr. M. Serkan TAFLIOĞLU*

ÖZET

İçtimai ve İnsani Bilimler açısından tarihi süreç içerisinde kavramlar ve olguların ortaya konması en zor meselelerden biridir. Bunun temel sebebi olaylar ve kavramlar incelenirken farklı ideolojik ve felsefi açılardan bakılmasıdır. Tarihte Türklerin Müslüman oluşu da bu durumdan müstağni değildir. Türkler gibi çok geniş coğrafyaya yayılmış bir toplumun din değiştirmesi yüzyıllar süren bir süreç sonunda gerçekleşmiştir. Tarihçilerin algı ve söylemi kuşaklara bilgilerin aktarılmasında hayati öneme sahiptir. Bu çalışmamızda Türk Muasır tarihçilerin Türklerin Müslüman oluşunu nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İslam, Tarih, Din

(CONVERSION OF TURKS TO ISLAM IN THE CONTEMPORARY TURKISH HISTORIOGRAPHY)

ABSTRACT

In the social and the humanitarian sciences, throughout the historical process, presenting the concepts and the facts is one of the most hard issue. The core reason of this meanwhile studying the facts and the concepts are evaluated in varied perspectives. Conversion Turks to Islam is not an exception. Conversion of Turks in such a extensive area ocured afterwards hundred years. Perception and discourse of the Historians in transferring the knowledge to the generations are vital. In our study we try to set forth How the contemporary Turkish historians analyze the conversion of Turks.

Keywords : Turks, Islam, History, Religion

Giriş

Din değiştirme konusunu farklı disiplinlerin inceleme alanına giren derin bir konudur. İçtimai bilimler tarafından sosyoloji, psikoloji, ilahiyat ve tarih alanında üzerine araştırmalar yapılan bir olgudur. Süreç içerisinde öncelikle psikoloji ardından sosyoloji alanında incelemeler yapılmış ve günümüzde artık din psikolojisi ve din sosyolojisinin önemli konularından birisi olmuştur. Fakat bizim çalışmamızın içeriği modern Türk tarihçiliği açısından Türklerin Müslüman oluşumunun nasıl değerlendirildiğidir. Tarih demek insan demek olması sebebiyle, insanların inandığı değerler açısından geçmişe tam anlamıyla tarafsız bakması beklenemez. Buna bağlı olarak insanlar bazen tarihi olduğu gibi değil ama olmasını istedikleri gibi görmek isterler. Popüler tarih söylemi ile bilimsel söylemlerin temel farkı buradadır. Bu sebeple bazen yazarlar kendi savlarını desteklemek ve güçlendirmek için veriler

* Yrd.Doç.Dr., Niğde Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı, staflioglu@nigde.edu.tr, staflioglu@gmail.com

ortaya koyarlar. Tarih, toplumsal hafızanın ve zihinsel haritasının gelecek kuşaklara aktarılması için en önemli araçtır. Bu bağlamda tarihinin içinde yaşadığı tarihsel süreçte bu algılamalarda son derece önemli bir yer teşkil etmektedir. Günümüzde Türklerin Müslüman oluşu ile ilgili derinlemesine çalışmalar fazla değildir.⁴³ Biz ise çalışmamızda Türklerin Müslüman oluşu sürecinin önemli Muasır tarihçiler tarafından nasıl görüldüğünü ortaya koymaya çalışacağız. Bazen ise Arapça, Farsça ve Osmanlıca kaynaklara ulaşabilmemiz açısından olayları doğrudan anlatım şeklinde kendi görüşümüzü de yansıtacağız.

Osmanlı Son Dönem ve Cumhuriyet İlk Dönem Tarih Algısı

Rönesans döneminde Avrupalıların birçoğu açısından Osmanlı Devleti, Roma İmparatorluğunun bir nevi ardılı sayılmakta idi. Fakat 19. yüzyılda Avrupa'ya karşı alınan ağır askeri ve iktisadi yenilgiler Avrupa'da geçmişten gelen düşmanlığın artık rahatça su yüzüne çıkmasına imkân sağlamıştır. Artık Osmanlı ve Osmanlı'ya ait her şey kötü ve barbarlığı simgeliyordu. Bu durum Osmanlı içerisinde etkisini göstererek ulusal bilincin yavaş yavaş oluşmasına imkân sağlamıştı. Özellikle Balkan savaşı sonrası yaşanan sürgün ve dram İstanbul'da ki hava, içten içe gelişen bir milliyetçi dalga yaratmaktaydı. Birinci dünya savaşının ardından gelen mağlubiyet ve kurtuluş savaşı sürecinde oluşan hava milli bilincin daha da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Zaten daha önceleri başlayan Türkçülük hareketi yeni kurulan devletin temel felsefesini teşkil etmekteydi. Her ne kadar ikinci dünya savaşı sonrası devletin kurucu felsefesi olan Türk milliyetçiliği kavramı değişime uğrasa da, yeni devlet kendi tarih yazımına başlamıştı.⁴⁴ Türkistan ve Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali ile Anadolu'ya göçler başlamıştı ve bu durum oradaki Müslüman Türklerin varlığı ile iletişimi arttırmış ve ortak kimlik duygusunun gelişmesini sağlamıştır. Osmanlı'nın son döneminde başlayan bu göçler sayesinde Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Zeki Velidi Togan gibi Rusya'dan ilk göç eden önemli isimler seslerini duyurmuşlardır. Bu dönemde Tarihte yapılan önemli vurgu Müslümanlıktan ziyade ortak Türklük bilinci idi. Cumhuriyet kurulmadan yakın zaman önce Necip Asım, Turanî olduğunu ve Türklerin artık anadillerine dönmesini gerektiğini açık bir şekilde vurguluyordu.⁴⁵ Askeri, iktisadi ve kültürel açıdan saldırı altında bulunan bir süreç içerisinde ortaya çıkan Türklük hemen ardından yeni kurulan devlet ile kendi tarih tezini ortaya atmıştır. Evrensel medeniyetin Türklere dayandığı tezi hem savunma hem de karşı bir meydan okuma tarih yazımı şeklinde ortaya çıkmıştı. Orhun kitabetleri bunun için en önemli verilerden birini oluşturmaktaydı. Avrupalılar henüz okuma yazmanın tam olarak ne olduğunu bilmezken Türklerin edebi bir dili vardı söylemi ortaya atılmıştı.⁴⁶ Batılı devletlerin savaş öncesi başlattıkları Türkiye coğrafyasının Türklere ait

⁴³ Ocak, Ahmet Yaşar, Türkler, Türkiye ve İslam, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.26

⁴⁴ Samed, Ahmed, Muhsin, Mustafa, Türkiye Tarihi, Milli Matbaa, İstanbul 1926. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Lise de tarih derslerinde okutulmak için Arap alfabesiyle yazılan tarih kitabıdır. Kitabın mukaddime bölümünde I. sayfasında İnkılâp sonrası tarih eğitiminin değişmesinin zaruret olduğu vurgulanmaktadır.

⁴⁵ Asım, Necip, Arif, Mehmed, Osmanlı Tarihi, Birinci Cild, Matbaay-i Orhaniye İstanbul, 1335, s. 1. Copeaux, Etienne, Tarih Ders Kitaplarında (1931 – 1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, Mart 2000, s. 23

⁴⁶ a.g.e., s. 24

olmadığı savına karşı yeni tarih yazımında önemli bir yere sahip önemli kişileri içeren bir heyet tarafından hazırlanan Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eserde, Asya tarafında “Ege denizinden Japon denizine, Hint denizinden kuzey buz denizine kadar uzanan ulu bir kara parçası”⁴⁷ olarak tarif edilmesidir. Bu tanımın Türklerin Ana-Yurdu Asya olduğu belirtildikten sonra yazılması Anadolu toprağının öz Türk yurdu olduğu vurgusunu yapmaktır.

Yeni Türk devleti ile beraber doğal olarak resmi bir tarih söylemi de ortaya çıkıyordu. Bu resmi tarihin en önemli isimleri Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Zeki Velidi Togan gibi çok önemli tarihçilerdi. Kimi yazarlara göre ise resmi tarih tezinin amacı Batı karşısında meşruiyetini yitiren Osmanlı yerine Osmanlı ve İslam öncesi ağırlıklı Türk kimliği ve uygarlığını ortaya çıkarmaktı.⁴⁸ Osmanlı tarih bilinci hanedan merkezli olup Türk tarihi ve geçmişi arka plana atılmış Cumhuriyet dönemi tarih felsefesi ise Türk kimliğinin ön plana çıkarılmasına dayanmaktaydı.⁴⁹ Kazanlı bir tarih öğretmeni olan Akçura, İstanbul’a geldikten sonrada öğretmenliğe ara vermedi. 1932 yılındaki ilk Türk Tarih kongresine başkanlık etmesi, onun yeni Tarih tezi üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından önemlidir. Akçura’ya göre tarih ulusal hareketlerin temellerinden biridir. Tarih bundan sonra Türk varlığı esas alınarak bölümlenmelidir. Fakat bu söylemlere rağmen Türklerin Müslüman oluşu hangi açıdan bakılırsa bakılsın Türk Tarihi açısından göz ardı edilemez bir unsurdur. Cumhuriyet’in kuruluşunun ilk yıllarında çok seçkin bir heyet tarafından hazırlanan Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eser, İslam tarihini bir nevi yok saymaktaydı. Öyle ki, Türklerin Müslüman oluşunun tarihi açısından büyük öneme sahip Karahanlı devleti ile ilgili bölümde Türklerin Müslüman oluşuyla ilgili sadece bir iki cümle ile bahsedilmekte idi.⁵⁰ Bu durum doğal olarak Tarih üzerinde ve tarihi olaylara bakışta algı farkı ortaya çıkarmaktadır. Basit bir örnek vermek gerekirse Osmanlı devleti açısından hoş görülme-yen Cengiz Han Türklük adına sahiplenilmiştir. Bu dönem içerisindeki İslam ile Milliyetçiliğin uyumlaştırılması gereği açıkça ortaya çıkmaktadır. Türklerin Müslüman oluşu üzerinde pek durulmayan tarih bölümlenmesi etkili olamamıştır. Bundan sonraki süreçte esas amaç Milliyetçiliğin İslam’a aykırı olmadığı söylemleridir.⁵¹ Fakat Akçura, İslam’ın farklı din ve kültürlerden gelen insanları “bir değirmenden çıkan un misali” birleştirmek istediğini ve Tarih’in bunun sağlanmadığını gösterdiğini düşünmektedir.⁵² O dönem içerisindeki dünyadaki durumu da göz önüne alırsak, Akçura artık dinlerin değil Irkların ön plana çıktığını düşünmektedir.

⁴⁷ Türk Tarih Heyeti, Türk Ocağı “Tarih Heyeti” azaları tarafından Afet Hf. İle Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya beyler tarafından iktikaf,tercüme ve telif yolları ile yapılmış bir teşebbüstür, Türk Tarihinin Ana Hatları, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998,s.57

⁴⁸ Ersanlı, Büşra, İktidar ve Tarih, Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929 – 1937), İletişim , İstanbul 2003, s.14.

⁴⁹ Parlak, İsmet, Kemalist İdeolojide Eğitim, Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine bir İnceleme, Turhan Kitabevi, Ankara, Aralık 2005, s. 180.

⁵⁰ Türk Tarih Heyeti, a.g.e., s. 393

⁵¹ M. Sancaktar, Fatih, “Yusuf Akçura ve Din”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 61, Cilt: XXI, Mart 2005, s.5

⁵² a.g.m., s. 5

Kuruluş döneminin, resmi tarih söyleminin en etkili isimlerinden birisi de Ziya Gökalp'tır. Daha sonra ki tarih söylemlerinin şekillenmesi de en önemli isimlerinden biridir. Gökalp'ın temel savı geçmişte Asya'daki Türk siyasi varlığının bir nevi birleşik ve birbiri ardına süre gelen devletler olduğudur. Bu bağlamda daha sonra Osman Turan ve İbrahim Kafesoğlu gibi tarihçiler tarafından önemi vurgulanacak olan “milli kültür” kavramı önplana çıkmaktadır. Cumhuriyet sonrası Tarih tezinin temelleri açısından diğer önemli bir isim ise Rus Bolşevik İhtilalinden sonra Türkiye gelen Zeki Velidi Togan'dır. 1928 yılında ders notlarından oluşturulan “Umumi Türk Tarihine Giriş” adlı eseri daha sonraki dönem tarihçilerine yol gösterici nitelikte bir eser olacaktır. Dönemin önemli isimlerinden bir diğeri İstanbul Edebiyat Fakültesi dekanı ve Türkiyat Enstitüsü kurucusu Fuat Köprülü'dür. Orta Asya'dan gelen Türk tarihçilerinin de Türkiye'de bu enstitü imkânları ile çalışmalarına devam etmeleri Tarihte Türkçülük anlayışının güçlenmesine yardımcı bir unsur olmuştur.

Eski Türklerde İnanç

Tarih anlatımında eski Türklere verilen önem bir nevi yazarın fikri alt yapısını gösteren bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Eski Türk tarihine anlatımlarında fazla yer vermeyen Emel Esin, Doğan Avcıoğlu ve tarih ders kitabı yazarı Niyazi Akşit bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu tarz yazılan tarih kitaplarında eski Türkler dönemi takdis edilmeden, devlet yapısı bir nevi klanlar ve aşiretler birliği olarak, din anlayışı ise şaman dinlerin yanı sıra diğer benimsenen din ve inançlardan bahsedilmiştir. Eski Türk inançları değerlendirilirken Tek tanrı inancı üzerine olduklarına dair bir hüküm çıkarılmamaktadır. Diğer bir eğilim ise eski Türklerin yüceltilmesi ve tek tanrı inancı vurgulanmakta ve İslamiyet'e geçişte bunun önemli bir yardımcı unsur olduğu vurgulanmaktadır.⁵³ Necip Asım'dan Ziya Gökalp ile başlayan bu eğilim Kafesoğlu tarafından sonraki dönemde devam ettirilmiştir.⁵⁴ Cumhuriyet'in ilk dönem tarih söyleminde eski Türklerin Şaman olduğu rahatlıkla vurgulanırken, daha sonra süreç içerisinde Eski Türklerde Şaman ve Totemciliğin olmadığı vurgulanmaya başlanmıştır. Hâlbuki Fuat Köprülü açık bir şekilde Totemciliğin İslam öncesi Türklerin inançları arasında yer aldığından bahsetmekteydi.⁵⁵ Zeki Velidi Togan Göktürk kitabelerine dayanarak Eski Türklerde Şaman akidesinin hakim olduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Abdulkadir İnan ise, şüphesiz ki ifadesini kullanarak, Eski Türklerin dininin Şamanizm olduğunu fakat bunun Altay ve Yakut Türklerinden daha gelişmiş bir Şamanizm olduğundan bahsetmektedir.⁵⁷ Bugün ise Şamanlığın Moğollar döneminde Türkler arasında yayılmasının muhtemel olduğu belirtilmektedir.⁵⁸ Esas itibarı ile Şamanizm bir din olmaktan ziyade sihir gibi öğeleri de içeren bir nevi inanç ve vecd tekniğidir.⁵⁹ Kafesoğlu ise, Tanrı'dan başka kutsal değerler olduğu fakat

⁵³ Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1997, s. 48

⁵⁴ Copeaux, Etienne, a.g.e., s. 142

⁵⁵ Köprülü, Fuat, Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s., 89

⁵⁶ Togan, Z. Velidi, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 50

⁵⁷ İnan, Abdulkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, 2000, Ankara, s. 1

⁵⁸ http://kutuphane.ksu.edu.tr/e-tez/sbe/T00533/volkan_sari_tez.pdf s. 27

⁵⁹ Ocak, Ahmet Yaşar, Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005s.70

onların Tanrı olmadığını, Tanrının tek olduğunu söylemektedir.⁶⁰ Yılmaz Öztuna, Bahettin Ögel gibi önemli tarihçilerimizde bu savlarda devam etmişlerdir. Eski Türklerin Gök-Tanrı inancına atıf yapılarak tek tanrı inancına sahip olduğu artık açıkça o dönem içerisinde Tarih ders kitaplarına girmişti.⁶¹ Günümüz İslam Tarihçileri arasında da Eski Türk inancının Tek Tanrı inancı temeli üzerine kurulu olduğu düşüncesi hâkimdir.⁶²

Bu süreçte amaç Türkler ile İslam'ın özdeşleştirilmesi yatmaktadır. Bunun en önemli göstergesi Macarlar gibi Türk asıllı milletlerin Hıristiyan olduktan sonra asıllarını unuttukları olduğu belirtilmektedir. Osman Turan ve İbrahim Kafesoğlu gibi ünlü tarihçilerimiz Eski Türklerde totemizm ve çok tanrılı dinlerin olmadığı bu bağlamda İslam inancına yakın duygular olduğu tezini savunmuşlardır. Daha önceleri üzerinde pek durulmayan İslamlaşma süreci daha önemsenerek Tarih ders kitaplarında anlatılmaya başlanmıştı. Eski Türklerin güçlü bir medeniyete sahip olduğu Türklerin İslam'a girmesiyle İslam'a hizmet sürecinin başladığı vurgulanmaktaydı. Bu anlayıştaki temel felsefe Türk-İslam sentezi düşüncesini oluşturmaktaydı.

Türklerin Müslümanlığa Geçişi

Öncelikle bir toplumun din değiştirmesi tek taraflı ve tek bir sebebe indirgenerek değerlendirilemez. Süreç içerisinde bunun etkileşim açısından askeri, iktisadi, harsi ve içtimai sebepleri olabilmektedir. Buna ek olarak Türklerin Müslümanlığı geçişi bir anda değil yüzyıllar süren bir süreçtir.⁶³ Ülken'e göre Türkler Müslümanlığa geçişte kesin kararlılık göstermişlerdir.⁶⁴ Bu durumu sosyolojik açıdan değerlendiren Türkdoğan, Türklerin ten tanrıya dayanan geleneksel inançlarını daha da kapsayan ve İslam ülkeleriyle olan içtimai ve iktisadi ilişkilerinin sağladığı kültür içerisinde meydana gelmiş olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁵ Farklı bir temelden bakan araştırmacı Aydın ise, bunu sadece askeri saldırı ve işgallere indirgeyerek değerlendirmektedir.⁶⁶ Marksist bir çerçeveden bakan ve asli kaynaklardan olayları incelemeyen Aydın, her ne kadar kitabın içerisinde amacının İslam'ı aşağılamak olmadığını söylese de⁶⁷, çalışmasının içerisindeki anlatım üslubu ve bakış açısı toplumda din'e bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶⁸ Tarih'e bakmanın kişinin inanç ve düşünceleri doğrultusunda olması hasebiyle bu son derece doğal bir neticedir. Zekeriya Kitapçı, İslam'ın ilk dönemlerindeki Türkler ile olan mücadeleyi Fetih olarak nitelendirirken⁶⁹ Aydın ise bunları talan olarak değerlendirmektedir.⁷⁰ Bu durum tarihe hangi çerçeveden bakıldığının algılamadaki önemini ortaya koymasından önemlidir. Kitapçı, Emevi dönemindeki vahşeti net bir şekilde ortaya

⁶⁰ Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, 1997 İstanbul, s. 466

⁶¹ Copeaux, Etienne, a.g.e., s. 145

⁶² Sarıkaya, Mehmet Saffet, Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı, Ötüken, İstanbul 2003, s.116

⁶³ Umur, Ziya, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, I. Cilt, Beta, İstanbul, Kasım 1987, s. 148.

⁶⁴ Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 2011, s. 19.

⁶⁵ Türkdoğan, Orhan, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 310

⁶⁶ Aydın, Erdoğan, Nasıl Müslüman Olduk?, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2006, s. 35

⁶⁷ a.g.e., s. 24

⁶⁸ a.g.e., s.20

⁶⁹ Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi, Dizgi Evi, Konya, Cilt II, 2001, s. 47

⁷⁰ Aydın, Erdoğan, a.g.e., s.15

koymakta fakat Türklerin Müslüman olma durumuna olumlu baktığını eserlerinde belirtmektedir. Sonuç olarak Kitapçı, Arap İslam ordularının Türk bölgelerine yapılan ilk akınları her ne kadar acımasız olduğunu ortaya koysa da bu olayı “ Türk ırkının Müslüman olması ve İslam dünyasının liderliğini ele geçirmesi” gibi hayırlı bir olay başlangıcı olarak değerlendirmektedir.⁷¹ Kitapçı, aynı zamanda Türklerin Müslüman oluşunda Talas nazariyesi olarak nitelendirdiği olayın dini bir yönü olmadığını ve sadece siyasi bir olay olduğunu vurgulamaktadır.⁷² Kitapçı, bazı tarihçileri Talas olayını Türklerin Müslüman oluşunu izah etmekte kullanan tarihçileri eleştirmektedir.⁷³ Bu olayın Türklerin Müslümanlığı ile uzaktan yakından alakası olmadığını vurgulayarak Türkçü tarihçileri ilmi politize etmeleri sebebiyle sert bir şekilde eleştirmektedir. Yazıcı ise, Türklerin Emevilerin İrkçı siyasetlerine karşı Abbasilerin kurulmasında etkili oldukları ve bu sürecin Türk Arap ilişkilerinin iyileşmesine sebep olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴

Son dönem müverrihlerden Kara da Türkler’in İslam dinini herhangi bir İslam devletinin siyasi baskısı altında değil, uzun yıllar süren bir tanıma devresinden sonra kendi hür iradeleriyle Müslüman olduklarını ifade etmektedir.⁷⁵ Esas itibarı ile Türklerin Müslüman olma sürecinin üç asırdan fazla sürdüğü tarihsel bir gerçektir.⁷⁶ Kitapçı gibi Kara’da Türk bölgelerinin ele geçirilmesini Fetih olarak değerlendirmektedir.⁷⁷ Türklerle Arapların karşılaşması eskiye dayanmakla beraber İslam orduları ile Türklerin karşılaşması 642 yılında Nihavent de aldığı yenilgi karşısında geri çekilen Yezdicerd III’ün Türk Hakanına mektup göndererek yardım istemesiyle olmuştur.⁷⁸ Türk Hakanı To-lu Han, ilerleyen Arap ordusunu kendisi için de tehlike görerek ordusunu hazırlamış ve İran’a doğru ilerlemiştir. Kitapçı, bu arada Arap orduları komutanı Ahnef bin Kays’ın Halife Ömer’in Ceyhun nehrini geçmeyin sözünü Türk Hakanı To-lu Han’ın duyması için gayret sarf ettiğini belirtmektedir. Kitapçı, mümkün olduğu kadar ifadelerinde yumuşak bir üslup kullanarak savaşların esas amacının Türklerin Müslüman oluşuna vesile olarak değerlendirmektedir. Hatta kimi yerlerde Kitapçı ifadelerinde “değerli Arap komutanı” ifadeleri kullanmaktadır.⁷⁹ Fakat Aydın, bu durumu Arap’ın talancı ve barbar yanı için hareket noktasının İslam’dan alarak bir nevi geçim kaynağı olarak nitelendirmektedir.⁸⁰ Arsel ise aynı

⁷¹ Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi, s. 84

⁷² a.g.e., s.62

⁷³ a.g.e., s.62 Kitapçı, burada kastedilen tarihçileri 30 numaralı dipnotta belirtmektedir. Yıldız, H.D., İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1976 s. 38, Turan, O. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul, 1978 (ilgili bahisler), Danişment, İ.H. Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu, Konya, 1978, Arsal, S.M., Türk Hukuk Tarihi ve Hukuk, İstanbul, 1947, Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1979, İnan, A. Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1979, Sevinç, N. Türklerin İslamiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebepler, Türk Dünyası Araştırma Dergisi, İstanbul, 1980, s. 4-7

⁷⁴ Yazıcı, Nesimi, Türk Medeniyet Tarihi, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Haziran 2005, s. 25.

⁷⁵ Kara, Seyfullah, Selçukluların Dini Serüveni Türkiye’nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı, Şema Yayınevi, Ocak 2006, İstanbul, s. 15

⁷⁶ Kitapçı, Zekariya, Türkistan’da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1998, s.9

⁷⁷ a.g.e., s.17

⁷⁸ Kitapçı, Zekeriya, Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İstanbul 2000, s. 43

⁷⁹ a.g.e., s 46

⁸⁰ Aydın, Erdoğan, a.g.e., s. 47

şekilde ilk fetih dönemini Arapların Türklere karşı olan nefretinin başlangıcı olduğunu ve bazı Türk tarihçileri de İslam adına olayları Arap gözüyle gördükleri için kınamaktadır.⁸¹

Emeviler döneminde Türkler büyük kitleler halinde değil ama münferit ihtidalar şeklinde Müslüman olmuştur. Bu durumda Emevilerin vahşi tutum ve davranışlarının olumsuz etkisi olduğu tarihsel bir olgudur. Kitapçı, Emevi valilerinin bu siyasetini ortaya koyarken devlet terörü ifadesi gibi çok net ifadeler kullanmaktadır.⁸² Bu dönemde Emevilerin Müslüman olanlardan da vergi aldığı, Arap olmayanları ikinci sınıf görmeleri İslam adına o dönemde genel bir rahatsızlık yaratmıştır. Horasan isyanı ile beraber Emevi saltanatının yıkılmasının ana sebebi de bu kabul edilmektedir. Türk İslam çizgisinde bir tarihçi olduğu eserlerinden net bir şekilde anlaşılan Kitapçı bile Emeviler döneminde ki Aşağı Türkistan'a yapılan akınlar islami kaygı ve esaslara uygun olmadığını kabul etmektedir.⁸³ Farklı bir görüşten Berktaş ise, 1930'lı yılların resmi tarih tezinin hatalarından biri olarak Türklerin Müslüman oluşunun bir gerileme ve yozlaşmayı değil bir sıçramayı, evrimin ifade ettiğini belirtmektedir.⁸⁴ Sonraki dönem tarih yazımında İslam'a verilen konuma göre algılama değişmiştir. İlk dönem irka verilen değer ve önem sonraları İslam dinine de verilme başlanmış olaylar o açıdan değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda İslam dininin Eski Türk inanç sistemi ile olan ortak yönler vurgulanarak süreci kolaylaştıran unsurlar vurgulanmaya başlamıştır.

Emeviler dönemi genel itibarı ile belki kısmen Ömer bin Abdülaziz dönemi hariç tutulursa, Türk tarihçileri tarafından olumlu bir dönem olarak değerlendirilmemektedir. Bu dönem Arapçılık ve saltanatın ağırlıkta olduğu, tavır ve hareketlerin İslam anlayışına pek uygun olmadığı yönündedir. Bunun en somut örneklerinden biri Türklerden Müslüman olduktan sonrada alınan ağır vergilerdir. Kuteybe bin Müslim o dönem içinde en önemli isimlerden biridir. Semerkand'a cami yapmış, bazı yerlerde Cuma namazına gelenlere para bile dağıtmıştı. Fethedilen bölgelerdeki ailelerin yanına Müslüman Arapları yerleştirmekte idi. Bu durum kaynaşmayı amaçladığını yada fethedilen bölgelerin yakından denetimi ve istihbarat açısından düşünülmüş olabilir. Her ne kadar Türk bölgelerinde askeri olarak bir takım ilerlemeler sağlasa da, Emevi yönetiminin katı tutumu bölgedeki tepkiyi kıramamıştır. Türk bölgelerinin fethi sırasında verilen sözlerin tutulmaması, halka karşı yapılan kötü muamele bölge halkı üzerinde kötü bir etki yaratmıştır. Bu bağlamda bu dönem içerisinde İslam, Aşağı Türkistan'da tam olarak yayılmamıştır. O dönem koşulları da göz önünde bulundurulursa bu sürecin doğal olduğu anlaşılacaktır. Geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler ile Müslüman Arap orduları Türk sınırlarında yapılan mücadeleler tüm Türk bölgelerine yayılma imkanı bulamamıştır. Tarihe materyalist çerçeveden bakan araştırmacılar dışında bu ilk dönem savaşlar üzerinde pek durulmamaktadır. Bunda ki temel amaçlardan biri Türklerin zorla Müslüman olduğu savının Türk tarihçileri arasında genel kabul görmemesinden dolayıdır.

⁸¹ Arsel, İlhan, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, Mart 1999, s. 111

⁸² Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi, s.85

⁸³ a.g.e., s. 64

⁸⁴ Berktaş, Halil, Hassan Ümit, Ödekan Ayla, Yay. Yönetmeni, Akşin, Sina, Türkiye Tarihi I, Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınevi, İstanbul, Kasım 2005, s. 53

Bu ilk dönemdeki süreçte fetih amacı ile yapılan savaşların Türk bölgelerinde bir tepki doğurduğu ve bunun Türklerin Müslüman oluşunu geciktirdiği düşüncesinde olan araştırmacılar bulunmaktadır.⁸⁵ Her ne kadar Kitapçı, Talas savaşının Türklerin Müslüman olması ile ilgisi olmadığını olayın siyasi olduğunu söylese de genel olarak bu olaya büyük önem atfedilmektedir. Bunun temel sebebi Türkler ve Araplar arasında bu savaş sonrası ilişkiler düzelmeye başlaması bunun da iktisadi ve kültürel etkilemişimi arttırmıştır. Kitapçı, Aynı döneme rastlayan Abbasilerin iktidara gelişinde Türklerin etkisine vurgu yapmasına rağmen Talas savaşına yer vermemektedir.⁸⁶ Esas itibarı ile Talas savaşının siyasi tarih açısından hayati önemi tartışılması pek mümkün olmayan bir olaydır. Abbasiler, büyük bir muhalefet sonucu iktidara gelmiş ve toplumsal taban ve Horasan gibi yörelerdeki psikolojiyi çok iyi bilmelerinden dolayı devletin halka karşı tavırlarını değiştirmişlerdir. Emeviler, döneminde ki bu bölgelere saldırılar fetih anlayışından daha çok ganimet sağlama üzerine yönelik olduğu genel kanıdır. Abbasiler döneminde artık doğrudan ganimet amaçlı saldırılar yavaşlamış hatta bazı zamanlar tamamen durmuştur.

Abbasiler döneminde Türkler ile ilişkiler sınır bölgelerindeki devletler aracılığı ile olmuş, ticari ve kültürel ilişkilerin bunda hızlandırıcı etkisi olmuştur. Arap İslam ülkelerinden oldukça uzakta olan İdil Bulgar Hanı kendi rızası ile Müslüman olmayı seçmiştir.⁸⁷ Bir nevi ihtilal ile iktidarı ele geçiren Abbasilere en büyük destek İran coğrafyasından gelmesi sebebiyle İranlıların daha sonra Türklerin yönetimdeki gücü gittikçe artmıştır. Daha Emeviler döneminde hilafet ordusunda askerlik yapan Türkler Abbasiler döneminde hem askeri hem de siyasi açıdan hızla güçlenmeye başlamışlardır. Talas savaşının ortaya çıkaran şartlar siyasi ve askeri olmakla beraber kültürel ve iktisadi önemli sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Eğer bu savaş Müslümanlar kaybetseydi, Türkistan coğrafyasında İslam'ın aleyhine çok ağır sonuçları olacağı vurgulanmaktadır.⁸⁸ Türk İslam tarihi açısından Abbasiler dönemi bir nevi İslam'a hizmet dönemi olarak görülmektedir. Halife Me'mun döneminde Türkler hilafet ordusunun ama unsurlarından olmaya başlamakla birlikte Mu'tasım'ın halife olmasında Türklerin rolü olduğu belirtilmektedir. Bu dönem içerisinde İranlılar yönetimdeki ağırlıklarını kaybetmiş Türkler ise orduda güçlerini daha da arttırmışlardır. Mu'tasım döneminde Samarra'da Türkler için özel bir bölge tahsis edilmiştir.⁸⁹ Bu yakınlıkta Mu'tasım'ın annesinin Türk olmasının da etkisinin olması kuvvetle muhtemeldir. Türklerin nüfusunun büyük bir kısmının Abbasi hilafetinin dışında olduğu bilinmektedir. Müslüman olan Türkler henüz Müslüman olmayan ırkdaşlarına karşı fetihler düzenlemekteydiler. Gerek bu savaşlar olsun gerek ticari faaliyetler sonucu Türkler İslam ile tanışma fırsatı bulmaktaydılar.

Türk-İslam anlayışı çerçevesinde İslam'da ki cihat fikri ve ruhunun Türklerin Müslüman oluşunda itici bir kuvvet oluşturduğu temel savlardandır. Türklerin yaşayış ve inanışları hatta aile ve bireysel bazda İslam ile uyumlu bir yaşam sürdürdükleri ve bu

⁸⁵ http://kutuphane.ksu.edu.tr/e-tez/sbe/T00533/volkan_sari_tez.pdf s. 41

⁸⁶ Kitapçı, Zekeriya, Ortadoğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987, s. 44

⁸⁷ İbn Fazlan, Seyahatname, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları İstanbul 1995, s. 48

⁸⁸ Yazıcı, Nesimi, İlk Türk-İslam Devletleri, TDV Ankara 2002, s. 38

⁸⁹ Kitapçı, Zekeriya, Ortadoğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru, s. 76

bağlamda Müslüman olma sürecinde bunun önemi vurgulanmaktadır. Köymen'in şu ifadelerini bu düşünceyi net bir şekilde ortaya koymaktadır.

“Türkler, İslam dinini bir zorlama sonunda değil, kendi arzularıyla kabul etmişlerdir. Çünkü İslam dini ile Türklerin inanç ve gelenekleri birbirine pek yakın, hatta birçoğunda aynı idi. Mesela İslam dinindeki tek Tanrı kavramı Türklerde de vardı ve bu tıpkı İslam'daki gibi “kadiri mutlak” bir varlıktı. Türkler, İslam'daki gibi, Tanrı'ya kurban sunuyorlar, ruhun ölmezliğine ve ahirete inanıyorlardı. İslamda Müslüman olmayanlara karşı savaş kutsal bir görev idi. Türklerde de bir kimsenin büyüklüğü, savaşlarda öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülür ve takdir edilirdi. İslam dini savaşlarda elde edilen ganimeti helal sayıyordu. Türklerde de savaşlarda ve akınlarda düşmanın birikmiş mal ve servetini elinden almak hayatlarında önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca, Türklerin aile ve ceza hukuklarına dair bazı kurallarla İslam dininin getirdiği kurallar arasında da benzerlikler vardı.”⁹⁰

Toplumun yaşayış ve kültürü ile yeni girilen din arasındaki uyum, o dinin toplumda yayılmasını kolaylaştıran bir unsur olarak görülmektedir. Türk-İslam tarihinde Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması çok önemli bir yer tutmaktadır. Müslüman olduktan sonra Abdülkerim Satuk Buğra Han adını alan Türk Hakanı'nın kendi isteğiyle Müslüman olması da bu bağlamda çok önemlidir. Müslüman olduktan sonra Karahanlı devletinin hükümdarı olan Abdülkerim Satuk Buğra Han İslam'ın bu coğrafyada yayılması için büyük bir çaba sarf etmiştir. Türkler İslam âlemi içerisinde güçlerini arttırırken hilafetin merkezi gücünün zamanla azalması, bu dönem içerisinde artık İslam adına savaş ve mücadele de Türklerin önplana çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönem aynı zaman Türk-İslam kültür medeniyetinin yavaş yavaş oluşmaya başladığı dönem olmaktadır. Türk coğrafyasında çok sayıda cami, medrese, hastane gibi dini ve içtimai kuruluşlar yapılmıştır.

Türk kültürü, İslam ile kaynaşmaya başlamış hatta destanlar bile İslami bir şekle girmeye başlamıştır. Karahanlılar döneminde Tasavvuf da gelişerek, tarikatlar halinde halk içinde yayılmaya başlamıştır. Kuvvetli bir biçimde Sunni İslam anlayışına sahip Türk devletleri Sufiliğe de karşı olmamışlardır. Bu dönem tarihçiler tarafından değerlendirirken artık Türkler de İslam tarihinin bir parçası olarak algılanmaktadır. Dünya ve bölge tarihinde Müslüman Türklerin hâkimiyet dönemi ve sonra bıraktığı izler pek tartışılmayacak kadar açıktır. Türk-İslam tarihçileri arasındaki diğer önemli bir kanı da Türklerin sahip oldukları kültürün din ile uyum içinde olması gerektiği savıdır. Eğer Müslümanlık Türklerin kültür ve toplum yapısı ile uyum içerisinde olmasaydı, Macarlar ve Bulgarlar gibi Türklüklerini kaybederlerdi. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulması ile İslam dünyasının hâkimiyetinin Türklerin eline geçmişti. Bu dönem içerisinde Türklerin zorla Müslüman olduğu savının bir manası kalmamaktadır. Çünkü bu dönem içerisinde Türklerin Müslüman olma süreci devam etmektedir.

İlk dönem tarih yazımdaki Emeviler'e karşı kullanılan Arap vurgusu artık bu dönem için kullanılmamaktadır. Abbasi halifeliği ve İslam ordusunu artık Türkler temsil etmekteydi bu bağlamda hilafet ordusu demek bir nevi Türk ordusu demektir. Horasan ayaklanması ile Emevi hilafetini deviren Ebu Müslim ise net bir şekilde Türk kabul edilmekteydi. Tarih kitaplarında bu durum net bir şekilde ortaya konmaktaydı.

⁹⁰ Copeaux, Etienne, a.g.e., s. 221

“Türkler halifeliği Peygamber’in amcalarından Abbasoğulları’nın almasını istiyorlardı..Horasanlı Türk komutanı Ebu Müslim’in Merv şehrinde başlattığı ayaklanma kısa zamanda büyüdü...Irak’a kuvvetleriyle gelen Türk komutanı Ebu Müslim Abbasilerden Ebul Abbas Abdullah’ı Kufe’de halife ilan etti.”⁹¹

Bu anlayış çerçevesinde Türkler, Arap Emevi hanedanının yıkılmasında ve yerine adil bir Müslüman yönetim gelmesini sağlamakta ana unsurlardan biri olmaktadır. Buna dayanarak artık Türklerin doğal olarak zorla Müslüman olmaları gibi bir durum ve algı söz konusu değildir.

SONUÇ

Tarih süreci içerisinde bir milletin din değiştirmesi kısa ve basit bir süreç değildir. Bunun birçok tarihsel, içtimai, iktisadi, kültürel hatta coğrafi sebepleri olabilmektedir. Türklerin İslam ile tanışmaları ilk dönem halifelerin zamanına kadar geri gitse bile Türklerin çoğunlukla Müslüman olmaya başlamaları üç asır gibi bir zaman almıştır. Sırf bu zaman sürecinin uzun olması ve Türklerin büyük bir çoğunluğunun uzak coğrafyalardan Müslüman olmaları, zorla Müslüman olma savını çürütmeye yetmektedir. Özellikle Abbasi dönemindeki Türklerin üst düzey askeri ve idari görevlerde hizmet etmeleri ve daha sonra ayrı devletler olarak hayatlarını idame ettirmeleri bu durumu daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Emevilerin sırf Türklerle değil tüm Arap olmayan unsurlara kötü ve İslam’a aykırı davranışları ilk dönem sıkıntılı bir ortam yaratmıştır. Bu ilk dönem Emeviler ile Türkler arasında savaşları delil göstererek çok geniş bir coğrafya ve nüfusa sahip Türklerin zorla Müslüman olduğunu iddia etmek pek bir mana ifade etmemektedir. Cumhuriyet sonrası ilk dönem tarihçiliğinde Türk ırkı önplanda olması sebebiyle İslam algısı ikinci plana düşmüştür. Zaman içerisinde Türklerin İslam’a verdikleri hizmet tarih söyleminde ağırlık kazanmıştır. Esas itibarı ile Emeviler ilk döneminde İslam ile tanışmaları savaşlar ile olsa da sonraki dönemde bu durum değişmiştir.

Talas savaşı ve Abbasilerin iktidara gelmesiyle yönetimde güçlenen Türkler İslam’ı daha yakından tanımaya başlamışlardır. Özellikle X. Yüzyılda ilk Türk-İslam devletlerinin kurulması ile halkı ve yöneticileri Türk olan bu devletlerden sonra Türklerin kitlesel halde Müslüman olmaları süreci başlamıştır. Türklerin Müslüman olma süreci XIV. Yüzyıla kadar devam etmiştir. Türk tarihinin en hayati bir dönemi olan Müslüman olma sürecinin ehemmiyeti nispetinde incelenip ele alınmadığı günümüz önemli tarihçileri tarafında da belirtilmektedir.

⁹¹ A.g.e., s., 223

KAYNAKÇA

- Aydın, Erdoğan, Nasıl Müslüman Olduk?, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2006
- Arsel, İlhan, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, Mart 1999
- Asım, Necip, Arif, Mehmed, Osmanlı Tarihi, Birinci Cilt, Matbaay-ı Orhaniye İstanbul, 1335
- Berktaş, Halil, Hassan Ümit, Ödekan Ayla, Yay. Yönetmeni, Akşin, Sina, Türkiye Tarihi I, Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınevi, İstanbul, Kasım 2005
- Copeaux, Etienne, Tarih Ders Kitaplarında (1931 – 1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, Mart 2000
- Ersanlı, Büşra, İktidar ve Tarih, Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929 – 1937), İletişim, İstanbul 2003.
- İbn Fazlan, Seyahatname, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları İstanbul 1995
- İnan, Abdulkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu, , Ankara 2000
- Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997
- Kara, Seyfullah, Selçukluların Dini Serüveni Türkiye’nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı, Şema Yayınevi, , İstanbul Ocak 2006
- Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi, Dizgi Evi, Konya, Cilt II, 2001
- Kitapçı, Zekeriya, Türkistan’da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1998
- Kitapçı, Zekeriya, Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İstanbul 2000
- Köprülü, Fuat, Türkiye Tarihi Anadolu İstilasına Kadar Türkler, Akçağ Yayınları, Ankara 2005
- Ocak, Ahmet Yaşar, Türkler, Türkiye ve İslam, Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2003
- Ocak, Ahmet Yaşar, Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- Parlak, İsmet, Kemalist İdeolojide Eğitim, Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine bir İnceleme, Turhan Kitabevi, Ankara, Aralık 2005.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı, Ötüken, İstanbul 2003
- M. Sancaktar, Fatih, “Yusuf Akçura ve Din”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 61, Cilt: XXI, Mart 200.
- Sarı, Volkan, Türklerin İslamiyeti Kabulünün Sosyolojik Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2005, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. http://kutuphane.ksu.edu.tr/e-tez/sbe/T00533/volkan_sari_tez.pdf
- Samed, Ahmed, Muhsin, Mustafa, Türkiye Tarihi, Milli Matbaa, İstanbul 1926.

Togan, Z. Velidi, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1997.

Türkdoğan, Orhan, Türk Tarihinin Sosyolojisi, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Türk Tarih Heyeti, Türk Tarihinin Ana Hatları, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

Umur, Ziya, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, I. Cilt, Beta, İstanbul, Kasım 1987.

Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 2011.

Yazıcı, Nesimi, İlk Türk-İslam Devletleri, TDV Ankara 2002

Yazıcı, Nesimi, Türk Medeniyet Tarihi, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Haziran 2005.